

КУЛЕБА Д.

радник Департаменту секретаріату Міністра
Міністерства закордонних справ України, к.ю.н.

МІЖНАРОДНА ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ: ТЕОРІЯ І ЇЇ ПЕРСПЕКТИВИ

*«З того, що ще не було,
не слід думати, що того
ніколи і не може бути!»*

Т.Ф.Степанов¹

Право не може заздалегідь передбачити усі можливі форми об'єднання людей, які виникатимуть і зникатимуть із плином історії та претендуватимуть на статус його суб'єктів. Об'єктивна відсутність чітких та усталених правових критеріїв, відповідність яким кваліфікує соціальне утворення суб'єктом права, вказує на основну вразливість та перевагу інституту правосуб'єктності – залежність від часу.

Час приносить нове світосприйняття, нові ідеї, умови та завдання. І визнання тієї чи іншої особи або їхнього об'єднання правосуб'єктним починає, насамперед, залежати саме від них. Є й ще одна закономірність розвитку цієї сфери: «Кожна система права, яка досягла певного рівня зрілості, підкорюється постійним ускладненням людських відносин із створення осіб, які не є людьми»².

За таких обставин оптимальним шляхом попередження більшості можливих проблем розвитку суб'єктів права є наявність повноцінної теорії правосуб'єктності. Вона на абстрактному рівні пояснюватиме юридичний зміст суб'єкта права, «розроблятиме справедливі інституційні зв'язки індивідів тосовно одне одного, які забезпечують адекватне виявлення особистих здатностей»³. Така теорія може ґрунтуватися на емпіричному досвіді та на

¹ Степанов Т. Ф. Общеправное право в совокупности с дипломатией // Антологія української юридичної думки: в 10 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Т. 8: Міжнародне право / Упорядники: В. Н. Денисов, К. О. Савчук; відп. ред. В. Н. Денисов. – К.: Видавничий Дім «Юридична книга», 2004. – С. 70.

² Pollock F., Maitland F. W. The History of English Law before the Time of Edward I. – 1909. – P. 486. Цит. за Bederman D. J. The Souls of International Organizations: Legal Personality and the Lighthouse at Cape Spartel // VJIL. – 1996. – Vol. 36. – № 2. – P. 356.

³ Carty A. International Legal Personality and the End of the Subject: Natural Law and Phenomenological Responses to New Approaches to International Law // MJIL. – Vol. 6. – № 2. – P. 543.

абстрактній концепції. Абсолютизація одного з цих методів дозволяє побачити лише один зріз явища, який при цьому необов'язково надає об'єктивне пояснення, але обов'язково визначає напрям його подальшої еволюції.

Тривалий абсолютизм емпіричного матеріалістичного підходу в українській науці та його наслідки є найкращим тому доказом. Всупереч поширеній думці абстрактний метод не є наукою заради науки, відірваною від реалій життя. Він також ґрунтується на наявному досвіді, однак дозволяє «організувати емпіричні докази... вільно встановлювати концепції як засоби тлумачення досвіду і встановлення порядку для нього»¹. Наприклад, у випадку інституту правосуб'єктності застосування лише емпіричного методу не зможе бути повністю адекватним з огляду на різноманітність та відмінність суб'єктів права. У цьому разі емпіричний підхід або зведеться до пояснення усіх суб'єктів через призму одного суб'єкта, або до проведення паралелей між ними та зведення їх до певних спільних характеристик. При цьому властиві особливості кожного окремого суб'єкта будуть виведені за рамки концепції, як це, власне, і сталося у теорії міжнародного права.

Натомість розробка теорії суб'єкта міжнародного права, виходячи з тих вимог, яким він має відповідати з метою забезпечення ефективного функціонування цього права та досягнення його цілей, дозволяє не тільки пояснити, а й обґрунтувати характер суб'єктів та потребу їхньої різноманітності. На практиці, у повсякденній науковій діяльності звернення до одного чи іншого підходу завжди визначалося конкретними умовами розвитку права та правовою традицією тлумачення. Істина ж не є абсолютною і, як завжди, є десь посередині, тобто у збалансованому застосуванні обох підходів.

Напрочуд точним є Папа Римський Бенедикт XVI, який у зверненні з нагоди Світового дня миру зазначив: «Трансцендентна «граматика»... є сукупністю норм для індивідуальної дії та взаємного зв'язку між особами, згідно із справедливістю та солідарністю...»².

Норми інституту правосуб'єктності і є трансцендентною граматикою права, яка пронизує усі його складові. Тому несправедливе вирішення питання про зміст правосуб'єктності, яке не зміцнює солідарність між учасниками правових відносин, неминуче підточує самі основи правопорядку.

У національному праві інститут правосуб'єктності розвивався тривало і бурхливо, але загалом у встановлених державою рамках закону. Останні визначалися правосвідомістю законодавця, яка концентрувала та перетравлювала ідеї, умови та завдання. Це не скоро, але все ж дозволило в цілому завершити дебати у загальній теорії права.

¹ Cotterrell R. The Politics of Jurisprudence: A Critical Introduction to Legal Philosophy // London: Butterworths, 1989. – P. 86.

² Benedict XVI, His Holiness Pope. Message for the Celebration of the World Day of Peace, 1 January 2007. – Vatican: Libreria Editrice Vaticana, 2007. – P. 7.

А. Якімов справедливо узагальнює, що «суть правосуб'єктності полягає в тому, що вона визначає ті юридично значимі характеристики, володіння якими робить реальну особу власником того чи іншого правового положення»¹. Більшість вчених також погодилися відносити до структури правосуб'єктності: правоздатність (здатність мати права та обов'язки), дієздатність (здатність здійснювати права та обов'язки), деліктоздатність (здатність бути суб'єктом відповідальності). При цьому серед практиків та в доктрині домінує думка, що у випадку держави правоздатність і дієздатність збігаються. Вони також допускають часткове обмеження або повну ліквідацію дієздатності держави².

Наступне важливе питання – правового статусу – було детально опрацьоване у зв'язку з утвердженням у загальній теорії права концепції прав людини. Вчені досягли згоди про те, що він полягає у сукупності прав і обов'язків³, до яких іноді додають і свободи⁴. Це, у свою чергу, дозволило впритул наблизитися до вирішення ще одного не менш важливого питання теорії – визначення юридичного змісту правового статусу особи (об'єднання) та його співвідношення з правосуб'єктністю. У цьому напрямку було досягнуто загального розуміння, що термін правовий статус має більш широке значення за термін правосуб'єктність: «Коли говорять про правовий статус особи, то мають на увазі те, що вона наділена і правосуб'єктністю і певним колом основних прав, які характеризують її правове положення в суспільстві або в цій галузі суспільного життя»⁵.

Окрім основних прав та обов'язків, притаманних суб'єкту в силу самого його ества, існують й права та обов'язки, набуті в результаті його участі у правовідносинах. Для пояснення їхнього характеру використовують поняття «правове положення» або «індивідуальний правовий статус», яке охоплює «права і обов'язки, які фактично реалізуються на цей момент»⁶. Такий схематичний вигляд має структура інституту правосуб'єктності у викладі загальної теорії права.

У міжнародному праві ситуація з самого початку була складнішою. Претенденти на статус його суб'єктів і дотепер нахабно зазіхають на пра-

¹ Якімов А. Ю. Статус субъекта права (теоретические вопросы) // ГиП. – 2003. – № 4. – С. 9.

² Дет. див.: Алексеев С. С. Право: азбука-теория-философия. Опыт комплексного исследования. – М.: Статут, 1999. – С. 70; Фельдман Д. И., Курдюков Г. И. Основные тенденции развития международной правосубъектности. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1974. – С. 48.

³ Явич Л. С. Сущность права: социально-философское понимание генезиса, развития и функционирования юридической формы общественных отношений. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1985. – С. 59; Якімов А. Ю. Указ. соч. – С. 10.

⁴ Общая теория государства и права. Академический курс в 2-х томах / Отв. ред. проф. М. Н. Марченко. – Т. 1. Теория государства. – М.: Изд-во Зерцало, 1998. – С. 286.

⁵ Алексеев С. С. Вказ. праця. – С. 70; Явич Л. С. Вказ. праця. – С. 60.

⁶ Витрук Н. В. Основы теории правового положения личности в социалистическом обществе. – М.: Наука, 1979. – С. 190-191. А. Ю. Якімов до індивідуального правового статусу відносить також «як реальні, так і потенційні права і обов'язки держави». Див.: Якімов А. Ю. Указ. соч. – С. 10.

ва, а відсутність єдиного притаманного державі джерела законів суттєво ускладнює встановлення спільних правил та критеріїв визнання за ними такого статусу. При цьому застосування класичних юридичних методів та концепцій тут довго не віталось, оскільки могло призвести до небажаних висновків. Адже, незважаючи на спільність поставлених проблем та методів їхнього вирішення, від міжнародного права завжди вимагали такого результату, який би, насамперед, відповідав національним інтересам, що уособлюють для кожної держави її власну справедливість.

Під цим впливом воно не могло не стати особливим правом, в рамках якого загальні правові методи не застосовуються. За таких умов розвиток інституту міжнародної правосуб'єктності завжди визначали два діалектичні прагнення. Чинні суб'єкти міжнародного права усіяко обмежували можливості появи нових суб'єктів. Потенційні суб'єкти усіяко обстоювали диверсифікацію суб'єктів міжнародного права. Інтелектуальний диспут розпочали останні.

Перше визначення міжнародної правосуб'єктності приписують Г. В. фон Лейбніцу. Автор теорії монад розробив поняття міжнародної правосуб'єктності з метою обґрунтування правового статусу середніх німецьких князів на противагу загальноновизнаному статусу Людовика IV та Імператора Священної Римської Імперії для забезпечення балансу суб'єктів права та справедливості у Європі. У *Codex Juris Gentium Diplomaticus* він зазначив: «Той є особою у міжнародному праві, хто представляє публічну свободу так, що він не є суб'єктом опіки або влади когось іншого, але сам по собі має владу війни та союзів... Якщо тоді його влада є достатньо всеосяжною, домовлено називати його владарем і його будуть називати сувереном або суверенною владою... Тих відносять до суверенних властей... хто може розраховувати на достатню свободу та владу здійснювати певний вплив у міжнародних справах через армії або договори»¹.

У наведеному одразу привертають увагу три моменти:

- для розвитку міжнародного права – визначення суверена не як держави, а як особи, абстрактного суб'єкта, наділеного певними здатностями (міжнародною правосуб'єктністю);

- для розвитку інституту міжнародної правосуб'єктності – визнання ключовим його елементом свободи особи, з якої безпосередньо випливає здатність особи;

- для розвитку тієї частини цього інституту, яка стосується участі суб'єкта у МО, по-перше, згадування влади на участь у союзі нарівні з участю у війні, як основних характеристик суб'єкта права, по-друге, пов'язування союзів з договорами і, по-третє, розуміння того, що не тільки держава може бути учасницею союзу. У цьому ж контексті на противагу конфедерації дер-

¹ Carty A. Op. cit. – P. 537.

жав їхній союз Лейбніц вважав новою цивільною особою з правами, відмінними від прав його членів¹.

Таке визначення було надзвичайно сміливим і прогресивним для свого часу, але у жодному разі небезпідставним. Дійсно, на той час висловлені попередниками протилежні погляди здавалися чи не ідеально обґрунтованими і непорушними. Але для Лейбніца було цілком очевидним, що для абсолютної більшості його сучасників при визначенні їхніх позиції «жоден прецедент не мав цінності, якщо він не був підтверджений якимось римським або грецьким поетом чи оратором»². Для переосмислення інституту міжнародної правосуб'єктності амбітний вчений застосував геніально простий підхід – «поставив факт на протипагу теорії»³.

За подібних обставин у ХІХ столітті Е. де Ваттель після деякого нудгування на дипломатичній службі застосував такий самий підхід, коли у визначенні міжнародної правосуб'єктності «суверенну особу» змінив на «суверенну державу». Зовні простий крок призвів до структурних і далекосяжних змін у розвитку цього інституту. Держава на довгі роки стала єдиним суб'єктом міжнародного права з усіма відповідними наслідками. Сформульовані двома видатними вченими підходи обумовили увесь подальший розвиток цієї галузі знання.

Станом на першу декаду ХХІ століття теорія міжнародного права запропонувала два основних погляди на інститут міжнародної правосуб'єктності. Відповідно до першого вона полягає у певних правах та обов'язках⁴. Однак прагнення вчених та законодавців чітко визначити зміст такої правосуб'єктності продемонструвало неможливість обмежити його певним переліком прав та обов'язків. Недаремно з численних спроб їхньої позитивної кодифікації лише одна увінчалася успіхом на регіональному рівні. Власне відсутність обмежень дозволила також додати до складу міжнародної правосуб'єктності такі елементи як легітимність створення суб'єкта,

¹ Jones W. J. Leibniz as International Lawyer // BYIL. – 1945. – Vol. XXII. – P. 5.

² Ibid. – P. 3.

³ Ibid. – P. 4.

⁴ З огляду на свій «твердий матеріалістичний ґрунт» ця позиція була і залишається особливо популярною серед представників радянської школи права. Див., напр.: Дмитрієв А. І. Правосуб'єктність міжнародна // Юридична енциклопедія: Т. 5 / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: Українська енциклопедія, 2003. – С. 50; Кожевников Ф. И. Советское государство и международное право 1917-1947. Опыт историко-правового исследования. – М.: Юрид. изд-во МЮ СССР, 1948. – С. 31; Современное международное морское право и практика его применения Украиной / Отв. ред. Высоцкий А. Ф. – К.: Наукова думка, 1995. – С. 325; Скрипнюк О. В. Правове забезпечення основ зовнішньої політики України на сучасному етапі державотворення // Україна дипломатична. Науковий щорічник. – К., 2000. – Вип. 1. – С. 358. Щодо зарубіжної науки також див.: Barberis J. A. Nouvelles questions concernant la personnalité juridique internationale // Recueil des cours. – 1983. – Vol. 179. – P. 169; Hickey J. E., Jr. The Source of International Legal Personality in the Twenty First Century. – The Hofstra Law & Policy Symposium. – 1997. – Vol. 2. – P. 1-18; Sellers M. N. S. International Legal Personality // Jus Gentium. – 2005. – Vol. 11. – P. 67-78.

наявність у нього міжнародної договірної правоздатності¹. Стверджувалося також, що «міжнародна правосуб'єктність – це діяльність суб'єкта міжнародного права у його сфері»².

Наголос цього підходу на кількості прав та обов'язків був обґрунтованим для тверджень про те, що суб'єкти права можуть бути однаковими, але все ж не рівними. Звичайно, спроби побудови юридичної ієрархії держав в залежності від кількості їхніх прав та обов'язків, розміру та могутності глибоко вкорінені у історію міждержавних відносин. Фактично лише утвердження принципу суверенної рівності держав після схвалення Статуту ООН формально поклало край цій практиці.

Та навіть наприкінці ХХ століття норма про рівність держав потребувала обґрунтування, зокрема шляхом використання аргументу про те, що «не існує диференціації у статусі, а існують диференційовані режими здійснення міжнародних прав і обов'язків держав»³. Проте саме після створення МО така логіка була за аналогією використана для обґрунтування наявності різних за природою суб'єктів міжнародного права, передусім, держав та організацій. Тож ще одним результатом застосування цього підходу є виникнення теорій про «особливих», «специфічних», «функціональних», «похідних» суб'єктів міжнародного права.

Іншим проблемним питанням такого розуміння інституту міжнародної правосуб'єктності є ускладнення проведення відмінності між нею і міжнародно-правовим статусом та визначення їхнього співвідношення. Наприклад, до структури загального статусу Г. Курдюков включив основні права і обов'язки, правоздатність, дієздатність, привілеї та імунітети, гарантії, міжнародно-правовий захист статусу⁴, а до індивідуального – суб'єктивні права і обов'язки, які виникають в ході участі у правовідносинах⁵.

Прагнення обґрунтувати міжнародну правосуб'єктність не тільки держав, а також міждержавних та громадських організацій, націй, що борються за свою незалежність, людей обумовило і ототожнення Т. Нешатаєвою правового статусу з обсягом правоздатності суб'єкта⁶. Така позиція привела її до висновку, що поняття правового статусу не може закладатись в основу його міжнародної правосуб'єктності. До цієї ж серії належить і думка А. Касесе,

¹ Бирюков П. Н. Международное право. – Воронеж: Истоки, 1995. – С. 32-37.

² Анцелевич Г. А. Международное морское право. – К.: Слово, 2003. – С. 26.

³ Нгуен Куок Динь, Дайе П., Петле А. Международное публичное право. В 2-х томах / Т. 1. Кн. 1: Формирование международного права. Кн. 2: Международное сообщество. – К.: Сфера, 2000. – С. 266.

⁴ Курдюков Г. И. Государства в системе международно-правового регулирования. – Казань: Изд-во Казанского унив-та, 1979. – С. 128. Останні три елементи штучно підкреслюють, що йдеться саме про державу, хоча точніше було б розглядати їх як відповідні права та обов'язки.

⁵ Там же. – С. 131.

⁶ Нешатаева Т. Н. Международные организации и право. Новые тенденции в международно-правовом регулировании. 2-е изд. – М.: Дело, 1999. – С. 71, 73.

який загалом не проводить різниці між термінами, що позначають міжнародну правосуб'єктність та правовий статус. Проте він зазначає, що «на відміну від держав усі інші суб'єкти володіють обмеженою правоздатністю»¹.

Підсумовуючи, у викладі прихильників цього погляду міжнародна правосуб'єктність матеріальна і відносна, оскільки полягає у конкретних правах та обов'язках, кількість яких свідчить про більший або менший рівень правосуб'єктності. Їхня ж відсутність перетворює цей інститут на абстрактний і нефункціональний. Недоліком підходу можна вважати невичерпність юридичного змісту інституту правосуб'єктності, а отже його відкритість до різних тлумачень, зокрема у «національних інтересах».

Другий підхід поділяють вчені, переконані, що міжнародна правосуб'єктність – це лише юридична властивість, яка передбачає можливість суб'єкта мати права та їх реалізовувати, а не самі права². При цьому справедливо наголошують, що правосуб'єктність полягає у здатності суб'єкта брати участь у правовідносинах, незалежно від його реальної участі в них³, а отже, «обсяг реалізації міжнародної правосуб'єктності не є критерієм для визнання правосуб'єктності»⁴. Слушно видається і позиція Л. Ануфрієвої, яка зазначила, що «здатність мати міжнародно-правові права та обов'язки завжди відрізняється від реального, фактичного володіння ними на підставі вступу у правовідносини»⁵. Визнання за міжнародною правосуб'єктністю статусу юридичної властивості одразу вказує на те, що конкретні права та обов'язки суб'єкта належать до іншої категорії, а саме – до міжнародно-правового статусу. Показовою у цьому плані є теза В. Буткевича про те, що: «Для суб'єкта міжнародного права важлива не лише здатність володіти правами та обов'язками, а й реалізовувати свій міжнародно-правовий статус, який крім прав та обов'язків містить свободи суб'єкта, його законні інтереси тощо»⁶.

Радикальніша течія цього напрямку представлена науковим доробком Ф. Савіньї, Р. Ієринга, Г. Кельзена та Я. Клабберса. Вони вважають правосуб'єктність політично заангажованим інститутом, «виключно фор-

¹ Cassese A. *Diritto Internazionale. I. I Lineamenti* / A cura di Paola Geta. – Milano: il Mulino, 2003. – P. 141.

² Современное международное морское право... – С. 327; Лозинський М. М. Міжнародне право. Друга частина. Загальні основи міжнародного права. – Антологія української юридичної думки. В 10 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Т. 8: Міжнародне право / Упорядники: В. Н. Денисов, К. О. Савчук; відп. редактор В. Н. Денисов. – К.: Видавничий Дім Юридична книга, 2004. – С. 387; Brownlie I., *Principles of Public International Law*. – Oxford: Oxford University Press, 1966. – P. 527; Detter I. *Law Making by International Organizations*. – Stockholm: Norstedt & Soners, 1965. – P. 21.

³ Ушаков Н. А. *Проблемы теории международного права*. – М.: Наука, 1988. – С. 108.

⁴ Буткевич В. Г., Мицик В. В., Задорожній О. В. *Міжнародне право. Основи теорії* / В. Г. Буткевич (ред.). – К.: Либідь, 2002. – С. 303.

⁵ Ануфриева Л. П. *Соотношение международного публичного и международного частного права: правовые категории*. – М.: Спарк, 2002. – С. 32.

⁶ Міжнародне право... – С. 303.

мальною концепцією»¹, «евристичною конструкцією»² та «нормативно пустою категорією, оскільки ані права ані обов'язки не впливають автоматично з надання правосуб'єктності»³.

Таким чином, загалом другий підхід розглядає міжнародну правосуб'єктність як абстракцію, яка не кваліфікує суб'єкта і нічого не говорить про його матеріальне наповнення. Останнє відображене у міжнародно-правовому статусі та положенні. Недоліком підходу є відсутність більш-менш чітких критеріїв підтвердження наявності у суб'єкта відповідних «здатностей» суб'єкта права. На національному рівні це питання вже усталено вирішується шляхом прийняття рішення компетентного органу (зазвичай, законодавця або суду). За відсутності таких міжнародних органів аналогічна міжнародно-правова проблема нерідко набуває особливої гостроти.

Безперечною перевагою підходу є концептуальність. Лаконічне визначення Г. Кельзена: «Суб'єкт права – це персоніфікована єдність юридичних норм»⁴ може бути застосоване до будь-якого суб'єкта. За його допомогою можна, наприклад, стверджувати, що людина – це персоніфікована єдність атомів, держава – персоніфікована єдність людей, а міжнародна організація – персоніфікована єдність (держав-) членів тощо. Вартим уваги є і те, що саме цей підхід найбільше відповідає історично первинній позиції Лейбніца. Зрештою, вирішальне значення для розвитку міжнародного права має досягнення згоди стосовно міжнародної правосуб'єктності людини, держави та міжнародної організації, визначення їхніх міжнародно-правових статусів та зв'язку між ними.

Прагнення фізичної особи отримати статус суб'єкта міжнародного права є цілком природною рефлексією на багаторічну узурпацію цього статусу державами. Пам'ятаючи, що людина створила державу заради задоволення своїх інтересів, та усвідомивши, що інтереси держави і людини не завжди збігаються, зусилля на цьому напрямку розглядаються як відновлення справедливості⁵. *Justitia in suo cuique tribuendo cernitur*⁶!

Укорінені у позицію Лейбніца теорії Дж. Брірлі, Ж. Ссея, Г. Кельзена та Г. Лаутерпахта стали концептуальною основою цих зусиль. Вражені

¹ Kelsen H. *General Theory of Law and State*. – Cambridge: Harvard University Press, 1946. – P. 250; Kelsen H. *Principles of International Law / 2nd ed.* – New York: Holt, Rinehart and Winston, Inc., 1966. – P. 245.

² Klabbers J. *Presumptive Personality: The European Union in International Law // International Law Aspects of the European Union / Ed. by M. Koskenniemi.* – The Hague: Kluwer Law International, 1998. – P. 244.

³ Klabbers J. *An Introduction to International Institutional Law.* – Cambridge: Cambridge University Press, 2002. – P. 57.

⁴ Kelsen H. *General Theory...* – P. 93.

⁵ Найбільш ґрунтовною роботою з теорії міжнародної правосуб'єктності, в центр якої поставлена людина, є Nijman E. *The Concept of International Legal Personality: An Inquiry into the History and Theory of International Law.* – The Hague: TMC Asser Press, 2004. – 512 p.

⁶ Справедливість у тому, щоб віддати кожному те, що йому належить! (лат.)

згубними здатностями мас, оформлених у маніфестації, рухи, держави, саме вони поставили людину у центр міжнародно-правової теорії і цим визначили напрям розвитку міжнародного права. Досягнутий результат цілком справедливо відображений у назві, яку Елізабет Ніжман дала розділу своєї роботи з дослідженням поглядів вчених: «Демістифікація міжнародної правосуб'єктності».

У позитивному праві ящик Пандори було розкрито, коли Нюрнберзький трибунал постановив: «Злочини проти міжнародного права вчиняються людьми, а не абстрактними особами, і положення міжнародного права можуть бути реалізовані лише шляхом покарання людей, які вчиняють такі злочини»¹.

Для міжнародних організацій цей вимір розвитку міжнародного права є неоднозначним. З одного боку, вони відіграли ключову роль у позитивізації згаданих ідей. Зокрема міжнародні організації із захисту прав людини виходять у своїй діяльності з постулатів згаданих вчених, а погляди Г. Лаутерпахта були прямо реалізовані у практиці МС ООН під час опрацювання питання статусу організацій як суб'єктів міжнародного права.

З іншого боку, необхідність захисту прав людини доповнила діяльність міжнародних організацій новим змістом і підвищила їхню актуальність для міжнародного співтовариства. Так, наприклад, на думку Папи Римського Бенедикта XVI, роль МО «як захисників основних прав людини та народів, є основним виправданням самого їхнього існування та діяльності»². Водночас, і це є третій важливий бік, ці ж ідеї розхитують позиції організацій.

Ще не початку XIX століття пролунав привабливий заклик Р. Ієринга до кожної людини повторити слова Людовика XIV: «Я є держава!»³. Прагнення людини за допомогою утвердження своїх прав піднятися до рівня держави вбачалося шляхом деабсолютизації останньої. Після завершення Першої світової війни те ж саме спробували зробити організації. Та при цьому упускалося, що на зміну абсолютизму держави неминуче прийде абсолютизм людини або організації. І тоді якою буде різниця, порушуватимуться норми права іменем держави, прав людини чи спільних інтересів?

Століттям пізніше А. Карті точно виокремлює основний напрямок розвитку ситуації: «...поставити права людини у центр міжнародного права означає повністю відійти від самої суті проблеми, з якою має стикнутися міжнародне право, а саме – як та чому співвідносяться колективні особи у міжнародному суспільстві. ...уся сучасна будівля міжнародного права, тенденція до так званого глобального конституціоналізму та верховенства індивідуальних прав людини ґрунтується на демонізації життя у колективі та товаристві на користь абсолютизації автономії індивідуальної особи, чий

¹ ILC Yearbook. – 1950. – Vol. II. – P. 374.

² Benedict XVI. Op. cit. – P. 15.

³ Цит. за Carozza P. G. Subsidiarity as a Structural Principle of International Human Rights Law // AJIL. – 2003. – Vol. 97. – № 1. – P. 38.

сакральний характер полягає саме у тому факті, що він залишається повністю захищеним від прискіпливого розгляду. У такий спосіб міжнародне право невірною розуміє себе і, отже, наразі відчужується від себе»¹.

Простий тест – заміна у цитаті «прав людини» на «державу» або «міжнародну організацію» – підтвердить сказане. Та загалом думка вченого найповніше демонструє, що інституалізація та гуманітаризація міжнародних відносин можуть не тільки взаємодоповнювати, а й заперечувати одна одну. Інша проблема полягає в тому, що протистояння між двома індивідуальними особами деномінує значення альтернативи колективних осіб. В результаті ставиться під сумнів існування міжнародної організації як суб'єкта міжнародного права. Показово, що організації вже переживали подібне, але у іншому вимірі під час свого становлення.

Одним з найгірших часів для розвитку ідеї міжнародної організації став пік державної лихоманки у формі сприйняття держави як особи. 1860 року В. Незабитовський тонко відчув згубні наслідки цього, коли констатував основну закономірність еволюції міжнародних відносин з XVI до XIX століть: «думка про державу як особу скерувала до роз'єднання держав замість того, щоб зв'язати їх міцним союзом»².

За три роки Д. Каченовський довершив цю тезу, так висловившись про держави: «...лише під гнітом нагальних інтересів та потреб вони серйозно замислюються про підтримку зовнішніх зв'язків і готові принести для цього жертви»³. Дійсно, за такого підходу особа держави поглинає особу людини та й будь-яку іншу особу, держава набуває риси речі в собі, ящик Пандори зачиняється і стає очевидним, що національним інтересам відповідає участь у міжнародних відносинах з дуже обмеженої проблематики.

Організації з адміністративно-технічних питань стають оптимальними, нешкідливими та наочним доказом-оманою активної участі держави у міжнародному житті. Порушення ж будь-якого іншого, небажаного аспекту, навіть адміністративних питань, негайно стає підставою для кризи у відносинах та погроз щодо виходу з організації. За таких обставин правосуб'єктність міжнародних організацій вже має вигляд майже рудимента. Водночас слід також згадати, що в середині XX століття в історії організацій був й інший, нехай і нетривалий етап, коли держави і народи звели їх на престол справедливості.

¹ Carty A. Op. cit. – P. 552.

² Незабитовский В. А. Учение публицистов о межгосударственном владении // Антологія української юридичної думки: в 10 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Т. 8: Міжнародне право / Упорядники: В. Н. Денисов, К. О. Савчук; відп. ред. В. Н. Денисов. – К.: Видавничий Дім Юридична книга, 2004. – С. 149; Грабарь В. Э. Указ. соч. – С. 467.

³ Каченовский Д. И. Указ. соч. – С. 86. У загально-філософському контексті цей підхід не поділяв Б. Кістяківський, який вважав, що у негативній «персоніфікації держави... дається взнаки зневіра в самій людині». Див.: Кістяківський Б. О. Вибране. – К.: Абрис, 1996. – С. 240.

Наразі міжнародна організація залишається затиснутою між двома особами – державою та людиною. Остаточне верховенство однієї з них призведе як не до занепаду, то до зменшення нагальності організацій та звуження уявлень про її міжнародну правосуб'єктність. Натомість саме складний і багатовимірний процес встановлення такого верховенства, створення стримань та противаг забезпечує певний рівень легалізації та легітимізації статусу міжнародної організації.

Очевидно, що цей процес не допускає теоретичного дозрівання та повноцінного нормативного оформлення концепції правосуб'єктності організацій. Та, зрештою, ідея міжнародної організації є цікавою людям і державам саме в межах такого підходу доти, поки організації можуть бути одночасно використані в інтересах обох осіб. Люди очікують від міжнародних організацій обмеження свавілля держав – процедури та зобов'язання, взяті в межах організацій, сковують поривання держав, які можуть призвести до порушення прав людини, і сприяють розвитку механізмів їх захисту. Держави потребують внутрішньої та міжнародної легітимності і охоче беруть участь у контрольованих ними ж Ради з прав людини ООН, Ради Європи тощо.

З метою подолання цих негативних для міжнародних організацій і міжнародного співтовариства тенденцій вже лунають перші заклики до розвитку самостійної філософії «персоналізму товариства»¹, але міжнародно-правові реалії негайно вимагають практичної відповіді на це питання². Навчені гірким досвідом, вчені намагаються вирвати міжнародні організації з контексту особистісного міжнародного права та обґрунтувати їхню правосуб'єктність через призму відносин, а не особи³. Зміцнюється також розуміння того, що правосуб'єктність фізичної особи, міжнародної організації не може бути побудована за аналогією до держави⁴.

Принцип «всі суб'єкти рівні, але є рівніші», який послідовно нав'язується міжнародному праву, не відповідає його сутнісному прагненню до досягнення максимально можливого рівня спільної справедливості. Так само неприпустимим є домінування одного суб'єкта над іншими у регульованому міжнародним правом співтоваристві.

На тлі багаторічного верховенства держави піднесення інших суб'єктів до її рівня має вкорінену ваду: держава не є взірцем і уподібнення їй є шля-

¹ Carty A. Op. cit. – P. 552. Першим потребу у такій філософії передбачив О. фон Гірке у Gierke O. von. Das deutsche Genossenschaftrecht. – Berlin: Wiedmann, 1868. – P. 166. Цит. за Bederman D. J. Op. cit. – P. 355.

² Йдеться про роботу КМП ООН над проектом статей про відповідальність МО. Однією з перших завок стало саме питання визначення підходу до правосуб'єктності МО, оскільки чинний ґрунтується на аналогії до держави.

³ Bederman D. J. Op. cit. – P. 275-377; Klabbers J. The Concept of Legal Personality // Jus Gentium. – 2005. – Vol. 11. – P. 38. Основа такого можливого розуміння МО вже присутня у роботі І. Івановського 1884 року. Див. Ивановский И. А. Указ. соч. – С. 238, 273-274.

⁴ Alvarez J. E. International Organizations: Accountability or Responsibility? // <http://www.asil.org/aboutasil/documents/CCILspeech061102.pdf>.

хом до повторення пройдених та помноження майбутніх помилок. Тож, напевно, міжнародному праву більше пасують слова не «Я є держава!», а «Держава – це люди»¹. І більш значною мірою духу та букві міжнародного права відповідає не догматична аналогія його суб'єктів, а усвідомлення їхньої різноманітності та спільної природи, адже «усі союзи та установи створені людьми і для людей, а, відповідно, мають одну ціль та одні засоби»².

Людина, держава, організація – всі є учасниками міжнародно-правових відносин, але мають при цьому свої цілі та функції. Громадяни визначають цілі та функції держави шляхом здійснення суверенної влади через обрані органи (парламенти) або безпосередньо (референдум). У такому порядку ще на момент створення або у процесі існування держави їй можуть бути надані додаткові права та обов'язки або прямо відмовлено у володінні одним з них. Так само може бути обмежене набуття чинності міжнародним договором, участь держави у певних міжнародних об'єднаннях, зміна її кордонів, відмова від імунітетів тощо.

При цьому відмова від одного або декількох прав держави під час її створення або шляхом участі у пов'язаних з такою відмовою правовідносинах не змінює загального правового статусу держави, а лише потенційно обмежує обсяг її індивідуального міжнародно-правового статусу (положення). Все це стосується міжнародної правосуб'єктності держави. Аналогічний порядок діє у відносинах між державою та міжнародною організацією, коли держави-члени, висловлюючи свою волю в рамках відповідних органів організації, визначають цілі, функції, напрями, межі та форми участі міжнародних організацій у правовідносинах.

Вбачається, що міжнародно-правовий статус держави та міжнародної організації включає права та обов'язки, необхідні для належного виконання поставлених перед ними завдань. Слід також враховувати, що на практиці держава позбувається свого міжнародно-правового статусу у разі примусової втрати або добровільної відмови від усіх основних прав і обов'язків або від такої їхньої кількості та якості, які унеможливають ефективне виконання державою своїх функцій на міжнародній і внутрішній арені. Іншими словами, кількість та якість основних прав і обов'язків визначає не принцип рівності, який лише констатує їхню однаковість, а принцип ефективності держави.

Цей же принцип визначає коло основних прав та обов'язків міжнародної організації. З точки зору відповідальності організації перед членами та третіми особами, наділення її основними правами та обов'язками відповідає інтересам усіх учасників міжнародно-правових відносин. А за умов збільшення кількості організацій та форм їхньої взаємодії застосування

¹ Вислів, приписуваний Г. Кельзену.

² Каченовский Д. И. Указ. соч. – С. 100.

принципу рівності щодо організацій дозволило б структурувати відносини між ними.

Отже, і держави, і міжнародні організації є функціональними утвореннями, діють на основі принципу функціональності і його не можна використовувати для обґрунтування «особливої» міжнародної правосуб'єктності міжнародних організацій. Зважаючи на це, наголос на відмінностях у їхній правосуб'єктності, коли стверджується, що у організацій вона вторинна і функціональна, є, насправді, приховуванням спільних правових основ організацій та держав.

Об'єднання в родину, рід, громаду, поселення, місто, корпорацію, стан, державу, союз держав, міжнародну організацію є постійним пошуком людиною нових ефективніших форм самовираження, задоволення своїх потреб. При цьому кожен черговий етап не поглинає попередній, а доповнює його, збагачуючи можливості людини у досягненні справедливості.

Усвідомлення цього у XIX столітті дозволяло вченим погоджуватися, що держава, можливо, і є найдосконалішою формою організації та при цьому: «Людина внаслідок різноманітності переслідуваних нею цілей водночас є членом найрізноманітніших союзів, а ці останні в свою чергу приходять у відношення між собою і також організуються у вищі одиниці або входять до них як частина та ціле»¹.

Для доведення зворотного міжнародне право було покладене у прокрустове ложе держави. За влучним висловом В. Грабаря, «відносна службова роль держави була забута... і держава була уподібнена у своєму абсолютному значенні людській особистості»². Історія міжнародного права тепер розпочиналася з появи держави, його розвиток визначали держави, його доля залежала від них.

Але друга половина XX та початок XXI століття продемонстрували протилежне. Досвід ЄС ставить під сумнів і тезу про оптимальність держави для здійснення управління. З розвитком нових форм суспільного життя стає дедалі очевидним, що держава є принаймні не первинним, а черговим суб'єктом міжнародного права. Відповідно, вторинність держави стає не менш очевидною, ніж вторинність міжнародної організації (якщо така термінологія взагалі має право на існування).

Ідеалом філософії міжнародного права XIX століття було гармонійне поєднання суб'єктивного (людина, держава) та об'єктивного (союз) начал³. На шляху його досягнення постала перешкода, яку філософія подолати була нездатна, – культ особи. «Культ державного фетишизму та поклоніння кумиру у формі держави як певній живій істоті»⁴, культ організації та культ людини почергово намагалися виконати месіанську роль в історії й цим по-

¹ Ивановский И. А. Указ. соч. – С. 268.

² Грабарь В. Э. Указ. соч. – С. 467.

³ Ивановский И. А. Указ. соч. – С. 274.

⁴ Грабарь В. Э. Указ. соч. – С. 474.

слідовно прирікали гармонію. Руйнування культу особи виявилось складною і довготривалою справою навіть для тих, хто має бути у цьому безпосередньо зацікавлений.

До того ж часу, поки цього не буде зроблено, уявлення про міжнародну правосуб'єктність людини, держави та організації не відповідатимуть природі та завданням міжнародного права. З метою подолання цієї системної проблеми філософія міжнародного права початку XXI століття вже зробила суттєвий крок вперед. Вона справедливо не розглядає ані людину, ані державу, ані організацію як панацею від усіх міжнародних хвороб, а лише визнає за ними певні заслуги. Вони з абсолютних перетворюються на відносні категорії. І схоже, що саме таке вирівнювання є позитивною перспективою міжнародного права в цілому та розвитку інституту міжнародної правосуб'єктності зокрема.